

УДК 342.5.071

DOI 10.33244/2521-1196.15.2019.50-62

Я. В. Журавель,*к.ю.н., доцент*

ORCID ID 0000-0002-7623-9144;

В. С. Богайчук,*аспірант,**Академія праці, соціальних відносин**і туризму*

ORCID ID 0000-0002-9739-4370

СИСТЕМА ЗБИРАННЯ ДАНИНИ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ РЕФОРМУВАННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті досліджено проблеми наповнення державної казни в Київській Русі. Вивчено систему збирання данини полюддя та виявлено недоліки, які ця система спричинила. Встановлено, що місцева адміністрація влади, знаючи, що князь не оперує точними даними стосовно данників, зловживала своїми обов'язками і приховувала від Києва частину данини, яку вони збирали на користь князя. З'ясовано, що саме приховування фактів крадіжок з боку місцевих князів та спроба князя Ігоря Рюриковича провести ревізію і з'ясувати масштаби зловживання древлянськими князями і призвела до його вбивства.

Зроблено висновок, що війна на Балканах, яка починала переходити в затяжну, призвела до суттєвого навантаження на княжу казну, що вплинуло на Святослава Ігоровича і змусило провести реформу, в результаті якої в підконтрольні землі були направлені його сини, які самі почали збирати данину для княжої адміністрації, виключивши із системи посередників місцевих князів, посадників. Підсумовано, що ці обставини призвели до зникнення системи полюддя та встановлення нової системи збору данини, сутність якої полягала в її збиранні через своїх синів, що виконували роль посадників.

Ключові слова: *полюддя, Київська Русь, данина, хакан, лихварі, Великий Київський князь.*

Я. В. Журавель, В. С. Богайчук. Система сбора дани и причины ее реформирования в Киевской Руси

В статье исследованы проблемы наполнения государственной казны в Киевской Руси. Изучено систему сбора дани полюдье и выявлены недостатки, которые эта система вызвала. Установлено, что местная администрация власти, зная, что князь не оперирует точными данными относительно данников, злоупотребляла своими обязанностями и скрывала от Киева часть дани, которую они собирали в пользу князя. Выяснено, что именно сокрытие фактов краж со стороны местных князей и попытка князя Игоря Рюриковича провести ревизию и выяснить масштабы злоупотребления древлянскими князьями и привела к его убийству.

Сделан вывод, что война на Балканах, которая начинала переходить в затяжную, привела к существенной нагрузке на княжескую казну, что повлияло на Святослава

Игоревича и заставило провести реформу, в результате которой в подконтрольные земли были направлены его сыновья, которые сами начали собирать дань княжеской администрации, исключив из системы посредников местных князей, посадников. Подытожено, что эти обстоятельства привели к исчезновению системы полюдь и установке новой системы сбора дани, суть которой заключалась в ее сборе через своих сыновей, которые исполняли роль посадников.

Ключевые слова: полюдь, Киевская Русь, дань, хакан, ростовщики, Великий Киевский князь.

Мета та задачі статті – це дослідження та виявлення проблем наповнення княжої казни в Київській Русі та шляхи їх подолання. Для цього дослідимо систему полюддя та причини кризи сплати данини дrevлянами князю Ігорю Рюриковичу, реформування податкової політики під час князювання Святослава Ігоровича. Це, в свою чергу, надасть можливість дослідити еволюцію податкової системи України на початкових її етапах державності.

Постановка проблеми. Ні одна держава не може існувати без податкової системи. Незалежна Україна зіткнулася з проблемою, що радянська податкова система, яка базувалась на плановому підході до економіки та монополії держави на підприємства й установи не відповідає поточним умовам господарювання. Україна проголосила курс на побудову ринкової економіки, де виробничі потужності мають зосередитись не в державній, а приватній формі власності. Для того щоб більш детально дослідити це питання, необхідно почати з більш поглибленого вивчення зародження податкової системи.

Актуальність теми дослідження. В українській науковій думці все більше уваги приділяється історії розвитку та еволюції органів внутрішньої безпеки держави. Це проявляється в серії робіт, які присвячуються цій тематиці [1; 2; 3]. Безпека держави, на нашу думку, проявляється у фінансовій стабільності, яку гарантує фіскальна система. Українські вчені не оминули і це питання своєю увагою [4]. Ми вирішили продовжити дослідження історичних аспектів формування податкової системи в Київській Русі в язичницький період.

Сьогодні під час проведення реформи децентралізації влади на місцях відбувається перебудова податкової політики в Україні. Частина коштів, згідно з реформою, залишається територіальним громадам. Отже, змінюється сама концепція розподілу доходів у державі. Для того щоб не допустити фатальних помилок у процесі впровадження нової системи, потрібно врахувати і досвід Київської Русі.

Стан дослідження. Дослідженням збирання податків та формування княжої казни займалися такі вчені: Б. О. Рибаків, І. Я. Фроянов, Ф. О. Ярошенко, М. Бадида, П. Л. Толочко, О. О. Шевченко, А. Є. Шевченко, О. Д. Бойко, Л. В. Войтович, С. В. Кудін, Н. П. Зубашевський та ін. Основною проблемою вивчення цього питання є недостатня кількість джерельної бази. Давньоруські літописи епізодично звертали увагу на висвітлення подій, пов'язаних із збиранням данини, не зводячи їх в єдину систему. Для нас є справжнім скарбом візантійське джерело, яке розкрило проведення полюддя.

Викладення основного матеріалу. Кожна держава для того, щоб ефективно існувати, має виробити систему наповнення казни. Київська Русь теж є не виключенням у цьому питанні. За період її існування відбувались проблеми із систематичним наповненням

казни. Основним джерелом її наповнення є податки, які сплачують центральному апарату управління.

Система сплати податків на Русі діяла ще до правління Рюриків. Було зазначено, що всі руси сплачують хакану податки з торгівлі. Це десятини. Чому десятини? Тому що саме десять відсотків йде в казну від торгівлі. Саме цей вид діяльності найбільш був поширений у той період у русів. Арабами було вказано, що руси не займаються хліборобством. Усі харчі вони відбирали у слов'ян. Араби стверджували, що єдине їхнє заняття – це торгівля соболями, білками та іншим хутром [5, с. 397–400].

Отже, якщо торгівля була основною статтею доходів русів і нею займалися всі, то податок з торгівлі фактично був всезагальний та основний. Ще до Рюрика у русів склалася система збору податків для утримання влади.

Ймовірно в період правління Олега ця система щодо наповнення казни почала давати збій. Чим були визнані ці проблеми? Причиною слугувало об'єднання великої кількості племен, що займали обширні території. Олегу вдалося підкорити Київ, землі полян, древлянську землю і змусив їх сплачувати данину. Підкорив сіверську землю. Теж змусив сплачувати данину, як і радимичів [6, с. 17–18]. Ці території треба було тримати у покорі. Для утримання підкорених потрібно було збільшити війська та будувати фортеці. Отже, збільшення територій призвело до збору коштів на утримання військ. Створюється система полюддя. Сутність цієї системи полягає в тому, що військо взимку збирає у підкорених данину, а навесні везе її продавати.

Це надало можливість збирати сировину з обширних земель та продавати її на тих ринках, де ціна була висока на цей товар. За виручені гроші можна було придбати все, що потребували руси.

Основним центром сплати данини стає Київська земля, куди і возилася ця вся данина. Навіть Новгород був змушений сплачувати її Києву.

Сплачували її по-різному [7, с. 10; 8, с. 14]. Древліани, наприклад, – по шкурі чорної куниці із диму. Радимичі – по шлягу з плуга. Шляг імовірно є грошовою одиницею. Розмір данини теж був різний. Наприклад, сіверяни сплачували легку данину [9, с. 7].

Після повстання древлян 914 року Ігор наклав на них більшу данину, ніж вони сплачували до цього. Якщо племена піднімали повстання, то князі накладали на них тяжку данину [10, с. 47].

Отже, руські князі створили систему полюддя, під час якої їздили по Русі та збирали данину. Збиралась вона або хутром, або шлягами. Розмір встановленої данини теж був різний. Це залежало від самих данників.

Через введення системи полюддя руси стали потребувати у збільшенні ринків збуту цієї данини. Це призвело до укладання серії русько-візантійських договорів, основна мета яких була збут полюддя [11, с. 71–72].

Криза системи полюддя припала на період кінця правління Великого київського князя Ігоря Рюриковича.

Він порушив домовленості і зібрав у древлян двічі данину. Не варто забувати, що перед цим древліани заплатили її Свенельду, підлеглому воєводі Ігоря. Саме багатство вояків Свенельда затямарило очі воїнам Ігоря і вони запропонували, а фактично примусили Ігоря піти до древлян та зібрати данину [12, с. 28–27; 7, с. 23]. Це повідомлення вказує, що її збирання було не виключною прерогативою князя. Данину й могли збирати його полководці, за рахунок чого утримували свої війська. Цікаво те, що древліани не хотіли

конфлікту і дали її Ігорю. Повертаючись з даниною до Києва, Ігор вирішив ще раз зібрати її у древлян і з малою дружиною вирушив до них. Ймовірно князя ввело в оману те, що древляни без опору дали більше ніж домовлялися до цього. Князь вважав, що, порушивши договір і взявши більше, нічого поганого не сталося, чому б ще так не зробити. Ці дії князя вказують на те, що він був людиною жадібною та нерозумною.

Древляни вийшли назустріч князю і попередили його, що більше данини не дадуть і щоб він повертався додому, доки з ним нічого не сталося. Але князь, незважаючи на попередження і недостатність своїх сил, все одно направився за даниною. І був убитий древлянами [7, с. 23].

Дружина князя Ольга опинилась у досить незручному становищі. Її чоловік порушив встановлені раніше домовленості зі сплати данини з племінним союзом, за що і був убитий.

Ольга хитрощами і підступністю змогла перемогти древлян. У боротьбі з ними її підтримав Київ. Зібране військо Ольги воювало літом, осаджаючи древлянські міста. Цікаво те, що, підкоривши древлян і взявши з них данину, Ольга взяла собі тільки третину, яка направилась у Вишгород. Дві третини данини пішло в Київ. Отже, князівська влада претендувала тільки на одну третину данини, а інша йшла в столицю воїнам [8, с. 23].

Цього часу, вважаємо, сталася криза щодо сплати данини. По-перше, вона не збиралась, адже військо провоювало все літо, а отже, не відправилось торгувати, щоб продати данину. Можливо, воно взагалі і не збрало її. Адже навряд чи воно відправилось збирати данину, коли для Києва була загроза з боку древлян. Смерть князя теж мусила внести непорозуміння в процес її сплати. Не варто забувати, що князь перед смертю порушив домовленості з древлянами і декілька разів зібрав у них данину. І коли ті вчинили супротив – покарали князя. Його дружина залила землі древлян кров'ю і ще раз збрала з них повинності.

Що мали подумати інші землі? Вважаємо, дії князя, а пізніше його дружини, мали викликати велике невдоволення в інших підлеглих союзів. На нашу думку, що саме смерть князя вгамувала обурення цих племен. Дії Ольги хоч і були жорстокі, але вона здійснювала кровну помсту, а це язичники мали зрозуміти. Тому вважаємо, що саме смерть Ігоря врятувала Київську Русь від масового повстання та розвалу держави.

Ольга, розуміючи потребу у продовженні проведення полюддя, 947 року направилась до Новгороду, встановлюючи по Мсті і Полю погости, і по Лугу – оброки й дані встановила. По Дніпру і Десні встановила перевесеця [8, с. 32].

Найімовірніше цими діями Ольга не встановлювала якісь нововведення в процес збирання данини. Вона відтворювала ту систему полюддя, яка діяла раніше. Не вводила нові правила, а давала гарантії старим. Тобто вона заключала нові договори зі сплати данини з підлеглими племенами і взяла особисту участь у полюдді, що й занотував літописець.

Вказано, що Ольга у Пскові залишила сани [13, с. 20]. З цього можна зробити висновок про її подорож взимку по Русі. Це ще є одним із підтверджень, що вона брала участь у полюдді, яке й проводилося взимку. Те, що згадується про Дніпро і Десну, знову підтверджує версію про Ольгине полюддя, оскільки ці річки відігравали в його процесі досить важливу роль. Саме ними здійснювалося транспортування полюддя до Києва [11, с. 71–73].

Можливо те, що Ольга відправилася збирати полюддя і переуклала усі договори з підлеглими данниками, є обов'язковою процедурою після смерті князя. Згадаємо, що коли помер Олег 912 року, а Ігор став правити 913 року, то древляни відділилися від

нього [7, с. 17]. А за яких умов князь дізнався про це? Можливо, після смерті Олега Ігор і мав провести полюддя і знову укласти договори щодо збору данини. Ось у цей час древляни і відмовилися підкорятися князю.

Судить самі, помирає князь, з яким були укладені договори та відпрацьована схема збирання полюддя. До нього уже звикли і розуміли, чого чекати. І ось приходиться новий князь. Хіба не логічно йому особисто відвідати данників і пояснити, на яких умовах будуватимуться їхні відносини? Тільки новий князь може гарантувати непорушність встановлених раніше домовленостей.

Вважаємо, що єдиною гарантією, яку дала Ольга підлеглим племенам, було те, що більше не будуть змінюватися умови збору данини. Прикладом слугує війна Святослава Ігоровича з в'ятичами. Він підкорив їх 964 року, встановивши данину по куні від рала. Але пізніше вони повстали. Тому Святослав знову їх підкорив 966 року, але встановив їм таку саму данину, як і 964 року [8, с. 34–35]. Його батько в минулому після повстання древлян збільшив її їм порівняно з раніше встановленими межами.

Отже, криза Ігоря привела до пом'якшення умов сплати данини за рахунок встановлення єдиних стандартів щодо її обсягу, який не мав змінюватися ні за яких умов, оскільки зміни щодо встановлення данини могли призвести до значно тяжких наслідків. Таких навіть, як вбивство самого князя.

Зрозуміло, що дії Ігоря порушили умови сплати данини, які були встановлені ще під час князювання Олега, адже князь встановлював фіксовану данину для підкорених племен. Сама данина збиралась за рахунок проведення полюддя, тобто війська відправлялись у підкоренні племена та збирали її.

Цей процес був описаний у візантійських джерелах Константином Багрянородним. Він вказував, що в листопаді їх князь виходив з Києва та відправлявся в полюддя, тобто в круговий об'їзд слов'янських земель древлян, дреговичів, кривичів, сіверян.

У своїх дослідженнях Б. Рибаків так описав цей процес. Військо відправлялось до слов'ян, які платять дань русам. Там вони годуються упродовж зими, а в квітні, коли тане лід на Дніпрі, вони повертаються до Києва. Потім забирають свої однодревки (кораблі) і відправляються у Візантію [11, с. 71–72, 97, 99; 14, с. 66].

Однодревки приходять у Константинополь із Зовнішньої Русі та йдуть з Новгорода, в якому сидить син Ігоря Святослав, а також із фортеці Смоленськ, Любич, Чернігів та з Вишгорода. Усі вони спускаються по Дніпру та Десні і збираються в київській фортеці Самватас.

Їхні данники слов'яни, кривичі, полочани й інші будують узимку однодревки. Коли тане лід, пливуть по Дніпру до Києва, де й продають русам кораблі.

У червні руси рушають Дніпром до фортеці Вітічев, де й чекають декілька днів, доки всі зберуться у великий караван і починають свою подорож [15, с. 72].

Б. Рибаків вважає, що термін полюддя не має ніякого відношення до варяг. Навпаки, варяги самі запозичили цей термін. Учений наводить приклад із саги про Гарольда, де за згадкою цього визначення використовувалося запозичене слов'янське слово «*roluta*» [11, с. 71].

Рибаків вважав, що процес полюддя проходив таким чином: руси направлялись у древлянські землі в їхню столицю Іскоростень та також Малін (резиденція князя Мала), Вручій. Зібравши там данину, її відправляли річкою до Києва, щоб не везти із собою далі. Від древлянського Іскоростиня полюддя рухалось до Любича, а звідти воно йшло в землі

дереговичів. Наступним пунктом подорожі були землі кривичів. Маршрут там проходив через їхню столицю Смоленськ. Далі їх шлях ішов до Єльні на Десні, де проходив близько Брянська через окраїну Сіверської землі. Звідти вони йшли до Чернігова. Від Чернігова через Десну пливли до Києва.

На думку автора, швидкість руху полюддя становила в середньому 7–8 кілометрів на день. Загальна відстань, яку мали пройти руси, становила 1 500–1 600 кілометрів. Відстань була 1 500 км. Рибаків її розраховував на 50 добових відрізків: день руху та ночівля. Учений розраховував добові так тому, що, на його думку, полюддя в певні дні могло рухатись і зі швидкістю 30 кілометрів на добу. Виходячи з цього він і дійшов висновку розрахунку руху 50 добових відрізків.

Руси під час своєї подорожі постійно робили зупинки, які могли тривати два, три дні. На думку Б. А. Рібакова, у великих містах вони могли тривати і більше часу.

Отже, вчений вважав, що руси рухалися 50 днів і робили зупинки тривалістю 130 днів. Подорож у цілому тривала 180 днів, що приблизно становить шість місяців. За цей час руси здійснювали круговий об'їзд своїх земель [11, с. 76–77].

Варто зазначити, що на сьогодні є й інші дослідження щодо проведення полюддя. Наприклад, А. А. Настюк вважає, що полюддя проводилось не кружінням усього війська упродовж шести місяців, а шляхом розподілу його на декілька частин, де кожна частина рухалася річковим шляхом у відведене йому місце для базування. Прибувши на зазначену базу, руси залишалися там зимувати, утримуючись за рахунок місцевих. Перебуваючи там, вони забезпечували збирання данини та підтримували мир на місцях. І як тільки танула крига, вони рухалися на кораблях до Києва, забираючи данину із собою. Отже, на думку автора, військо не бродило взимку величезними територіями Київської Русі, а спокійно в теплих умовах зимувало у підкорених племенах, базуючись, у першу чергу, в їхніх ключових містах, куди і відправлялася данина місцевими [16, с. 11–16].

Зміни в цій системі почали відбуватись за реформи Святослава. Він направив своїх синів у різні регіони Русі для забезпечення притоку коштів у центр столиці [17, с. 26–27]. Отже, на місцях встановлювалася постійна княжа адміністрація, яка тепер діяла на постійній основі, а не так, що влада русів здійснювалася у підкорених племенах тільки під час данини. Якщо раніше місцеві князі відповідали за збір данини, то тепер це здійснювала постійна княжа адміністрація в особі княжих синів. Князі брали ці землі під свій контроль для того, щоб забезпечити, в першу чергу, безперервне постачання данини. Фактично відбувається справжня революція в системі наповнення державної казни.

У чому ж саме відбулись кардинальні зміни? Вони відбулись у механізмі збирання. З літописних джерел у нас є зафіксований історичний випадок, як збиралася данина на підкореній землі – це збір данини князя Ігоря Рюриковича у древлян, події якої ми досліджували вище. Але звернемо більш детальну увагу на ці події та проаналізуємо їх.

Коли князь Ігор прибув з малою дружиною вдруге, то древляни направили до нього делегацію і наголосили, щоб він повертався до Києва, оскільки він зібрав усю данину. Але князь їх не послухався і продовжив свій похід. Тоді древляни виступили з Іскоростеня, напали на Ігоря та його людей і вбили їх (Літопис). В. Татіщев вказує, що древляни напали несподівано вночі [8, с. 29].

Для нас цікавим є те, що древляни повідомили князю, коли він втретє вирішив взяти з них данину. Вони застергли його від подальшого просування їх територією, аргументуючи тим, що він уже все забрав. Дії князя виглядають нелогічними. Він же мав припустити, що

древляни, розгнівані його вчинком, можуть на нього напасти, але чомусь князь продовжив свій похід. З цього можемо зрозуміти, що він вірив у достатність своїх збройних сил, щоб прискікти супротив древлян, і вважав, що його дії були виправдані.

Як так сталося, що його дружина була знищена? Відповідь на це запитання дає В. Татіщев. На князя напали несподівано вночі з Іскоростеня. Отже, його розгромили за рахунок не тільки малої кількості вояків, але й завдяки підступному удару. Древляни побоялися відкрито нападати на вояків Ігоря. А це означає, що його військова сила була суттєвою, щоб битися з нею. І вся ця сила рухалась до столиці Іскоростеня. Але чому вони йшли до головного й укріпленого древлянського центру? Причина, на нашу думку, криється в тому, що саме там князь Ігор мав отримати данину.

Вважаємо, що саме древляни збирали для князя данину і звозили її в Іскоростень, де зберігалася вона вся як для князя руського, так і для тих, хто її збирав. Руси технічно не могли зібрати данину самі, оскільки для цього потрібно було розділити військові сили, а вони перебували усі з князем для його охорони. Отже, якби князь сам збирав данину, то він розумів, що малими силами повертатись у древлянську землю не має сенсу. Але він повернувся, розуміючи, що сам з об'єктивних обставин нічого у древлян зібрати не може. Для того щоб зібрати данину, потрібні були б значні сили, які б змогли розділитись і косою пройтись всією древлянською землею. Але Ігор їх відпустив і сам пішов до древлян з недостатньою для такої мети силою. Це можна пояснити тим, що він не мав сам її збирати. Князь мав сидіти в Іскоростені в укріпленому місті, куди б йому ймовірно і звозили б данину. Древлянські князі фактично виступали посередниками між Ігорем та древлянами.

Отже, до реформ Святослава руси відправляли свої війська на землі підкорених племен, які там забирали данину, та зимували за рахунок місцевих. Коли Святослав розподілив у підкорені землі своїх синів, то це вже був початок кінця системи полюддя. Фактично був нанесений удар по посередництву та введення прямої участі Рюриків у процесі збирання податків. Зрозуміло, що місцеві князі, які збирали податки, були ненадійні. Це показує приклад Мала.

У нас є підозра вважати, що проблема була не тільки в ненадійності місцевих князів вірності дому Рюриків, але й у їхньому бажанні збагатитися шляхом приховування частини зібраної ними данини. Зауважимо, що Ігор все ж двічі зібрав данину з древлян. Причому вдруге він забрав більше ніж першого разу. А це означає, що на той момент місцеві князі мали більше того, що вже дали. Тобто як мінімум заплатили приблизно 30 % від того, що зібрали.

Розглянемо наступні події. Князь прибуває і примушує сплатити ще раз данину. Запитання: де вони її взяли? Адже данина збиралась взимку і її ніби то уже заплатили. Тому, можливо, нелогічні дії князя пов'язані були з тим, що місцеві князі у разі збирання залишали собі більше ніж вони сплачували Великому Князю. Отже, причиною, що змусила Ігоря так діяти, була підозра, що князі-данники обкрадають князя, і його похід до древлян був, можливо, спробою провести ревізію. Зверніть увагу, що князь брав податок у древлян з диму. А звідки він міг знати, скільки древлян проживає цього часу? Коли укладалися договори зі сплати данини Олегом, то кількість древлян була іншою, ніж у період князювання Ігоря, оскільки кількість населення могла зрости. Зрозуміло, що древляни збирали данину з усіх. Адже вони знали, скільки на їхніх землях проживає людей. Але чи знав це Ігор? І чи древляни ділилися з ним чудовою новиною, що її обсяги

збільшилися? Чи скромно мовчали, не турбуючи князя цими нікчемними новинами, забираючи надлишок собі.

Визначити, скільки крали місцеві князі на древлянській землі. Візьмемо за приклад сплату данини своєму батькові Новгородським князем Ярославом Володимировичем. У літописі вказано, що він збирав 3 000 гривень. З них одну тисячу залишав собі, дві – направляв до Києва [12, с. 69]. Зрозуміло, що навряд чи древляни платили 3 000 гривень. Тому розглянемо цю сплату данини у відсотковому відношенні. Отже, за цим принципом той, хто збирав податки, міг залишити собі приблизно 33 %, а 66 % віддати в Київ.

Оскільки похід був влітку і данина вже зібралась, то князь міг додатково вилучити щонайменше 101 % від уже зібраної. А це означає, що якщо принцип збору данини був таким самим, як під час князювання Володимира, то древляни не додали щонайменше 66 %, які він і забрав вдруге.

Доказом про аналогічний процентний розподіл данини є похід Ольги на древлян. Проаналізуємо цей випадок.

Закінчившись похід княгині Ольги на древлян, вона примусила їх заплатити данину. Дві третини було відправлено в Київ і одну третину вона взяла собі і відправила до Вишгорода [8, с. 32]. Отже, процентна ставка сплати данини Володимировичу відтворена з історичних подій, пов'язаних з княгинею Ольгою. Зберігається той самий принцип – дві третини в Київ і одну третину тому, хто збирає.

Під час полюддя ймовірно руси не тільки зимували та забирали данину з підкорених племен, вони фактично жили за рахунок місцевих. І це нагадувало набіг. Отже, полюддя збиралось взимку, а не влітку. Його взагалі не було прийнято проводити влітку, оскільки основна маса русів відправлялася для торговельних експедицій і поверталася тільки восени.

Ігор ішов вибивати данину не у древлян, а у тих, хто її збирав. Саме тому він направився до Іскоростеня. Ймовірно там древлянський князь зберігав данину. Ігор вважав, що її там занадто багато, більше ніж одна третина.

Спроба Ігоря примусити сплатити всю данину призвела до повстання. І княгиня Ольга була змушена дати гарантії іншим місцевим князям, що данина збиратися раз на рік, як було раніше, і вона буде чітко встановлена.

О. П. Толочко так описав наслідки діяльності князя Ігоря. «И все же, чтобы упорядочить нормы феодальных повинностей и предупредить новые волнения народных масс, Ольга вынуждена была провести некоторые реформы, регламентировавшие феодальную эксплуатацию» [17, с. 42].

Княгиня Ольга для стабілізації ситуації в країні провела реформи, сутність яких полягала у відмові від старої системи збору данини, яка базувалася на вилученні в підкорених племен ресурсів, опираючись на силовий метод. Княгиня ввела встановлені в часі її об'ємі обсяги матеріальних ресурсів, які вилучалися як податок на користь держави.

Л. Войтович так оцінив реформаторську діяльність княгині Ольги: «Досі щороку київський князь об'їздив території залежних племінних князівств, розбираючи спірні судові справи та збираючи данину-податок, розміри якого коригувалися на місці. Це мало назву «полюддя». Вирушивши у чергове «полюддя», Ольга замінила цю систему збору державної данини на чітко регламентований державний податок: «устанавлиючи уставы уроки». З часу її реформ замість «полюддя» систему збору державної данини з об'їздом

княжої дружини, яку треба було годувати й утримувати, збір данини податку покладался на спеціальних чиновників – тіунів, визначалися і місця збору – погости» [18, с. 217].

Спеціальні місця, які мали відношення до збору данини, відповідно до літописних даних, були біля річок: Мстя, Луга, Десна, Дніпро [19, с. 25]. Це було пов'язано з логістичною системою, де річками було легко та швидко перевозити великі партії сировини, яка збиралася з підлеглих земель.

У статті Н. Зубашевського висловлена така думка: «Труднощі у дослідників виникають у разі тлумачення такого блоку літописних повідомлень «Оуставляючи оуставы и оуроки», під якими варто розуміти ймовірно «постановивши, призначивши норми / правила (у тому числі розміри та межі) збору / плати, податі податку». Саме ця фраза дозволяє інтерпритувати опис діяльності руської княгині у древлянських землях. На нашу думку, йдеться про нормування розмірів і порядку сплати полюддя [20, с. 505].

Ці дії княгині Ольги прискорили інтеграцію земель в єдину систему управління, яка сформувалась у період правління Ярослава Мудрого. Якщо розглянути особливості будівництва Київської Русі, то її специфіка, на думку вчених, пояснюється так: «Для слов'янських народів характерною була організація державної влади через перетворення органів військової демократії на державні органи» [21, с. 21].

Заміна дружинників під час збирання ресурсів на тіунів (чиновників) фактично розпочала новий етап розвитку Київської Русі. Дії Ольги сприяли формуванню нових правовідносин в органах місцевого самоврядування, включно і відповідальності, яка була виражена в Руській Правді [22, с. 134–136].

З часом віче змогло впливати на княжу кадрову політику. Так, наприклад, 1146 р. кияни обрали князем Ігоря. У ряді кияни обмовили зміщення старих тіунів і введення справедливого правосуддя. Обіцяли не зраджувати новому князю [23, с. 13]. Але тіуни займалися не тільки судовою діяльністю, але і збором податків.

Висновки. Руси з моменту побудови держави створили систему збору данини з метою її реалізації за кордоном. Уже при Олегу у кожному племені була встановлена фіксована данина. Навіть був вироблений механізм її збирання. Один раз на рік руси відправлялись у підкорені племена та забирали у них данину, зимували на підкорених територіях. Цей процес К. Багрянородний називав полюддям.

Вважаємо, що данину збирали не самі руси, а підлеглі Великому Князеві місцеві князі. Руси зимували на їхній території і були гарантом того, що місцеві заплатять, а вони самі її доставлять під охороною в Київ, щоб нічого не сталося з нею в дорозі.

Проблеми під час збирання данини почались у період правління князя Ігоря, який влітку вдруге пішов її збирати. Коли древляни сплатити вдруге, він вирішив ще зібрати данину. Це призвело до вбивства князя та кризи системи сплати данини. Адже князь порушив встановлені раніше правила, які діяли ще від правління Олега.

Вважаємо, що дії князя були викликані тим, що він запідозрив місцевих князів у крадіжці. Вони, на думку князя, залишали собі не третину, а набагато більше з того, що збирали. До цього дійшли, досліджуючи історичні дані про розподіл данини при княгині Ользі та Володимирі. Тоді поділялася данина за принципом: одна третина тому, хто збирає, і дві третини в Київ.

Звичайно, Ігор порушив правила і прийшов за даниною влітку вдруге, а потім і втретє. Але він зміг зібрати у древлянських князів більше того, що руси збирали взимку. І це може слугувати доказом того, що древляни привласнювали велику кількість данини. Спроба

Ігоря боротися з її приховуванням закінчилась для нього смертю, а його дружина Ольга мусила гарантувати, що подібне більше не повториться.

Реформа Княгині Ольги є результатом кризи системи полюддя та введення нової податкової політики, яка змінює традиційні форми данини на фіксовані податки та будівництво нового механізму їх збирання, який базується на будівництві спеціально відведених місць – погостів, де тіуни замість військ, як раніше, здійснювали цю функцію. Фактично племінні союзи отримали гарантії, що руси не будуть вводити свої війська на їх територію, тим самим розорюючи їх, а вони гарантують без насильства сплачувати встановлений податок у чітко визначеному місці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина 1) / А. Є. Шевченко // Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2016. – Вип. 1 (3). – С. 203–211.
2. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина 2) / А. Є. Шевченко // Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2016. – Вип. 2 (4). – С. 240–246.
3. Кудін С. В. Система правоохоронних органів України: порівняльно-історичний ракурс дослідження / С. В. Кудін // Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези допов. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 17 трав. 2019 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консультат. місія Європейського Союзу. – Харків : ХНУВС, 2019. – С. 113–114.
4. Кудін С. В. Порівняльно-історичні аспекти дослідження фіскальної системи України / С. В. Кудін // Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки : збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки», 24 листопада 2017 р. / Університет державної фіскальної служби України, Навчально-науковий інститут права. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 33–35.
5. Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев. – М. : Наука, 1965. – 476 с.
6. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. – Т. 38. – Л. : Наука, 1989. – 177 с.
7. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – Т. 1. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1846. – 267 с.
8. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – Т. 2. – М. : Єрмак, 2005. – 735 с.
9. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. – Т. 24. – Спб. : 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. – 272 с.
10. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. – Т. 15. – СПб. : Типография Леонида Демиса, 1863. – 305 с.
11. Рибаків Б. А. Мир історії / Б. А. Рибаків. – М. : Молодая гвардія, 1984. – 351 с.
12. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. – Т. 9. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1862. – 256 с.

13. Полное Собрание Русских Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. – Т. 38. – Л. : Наука. 1982. – 228 с.
14. Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі / М. С. Грушевський. – Львів : Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. – 145 с.
15. Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII стст. / И. Я. Фроянов. – М. : Высшая школа, 1970. – 261 с.
16. Настюк А. А. Організація проведення полюддя в Київській Русі / А. А. Настюк // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Вид-чий дім «Юридична книга», 2009. – Вип. 43. – С. 111–116.
17. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1987. – 250 с.
18. Войтовича Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтовича. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – 782 с.
19. Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – Т. 1. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1846. – 267 с.
20. Зубашевський Н. П. Еволюція ранньодержавного інституту руського полюддя в період реформ княгині Ольги: трактування літописних повідомлень / Н. Зубашевський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45. – С. 499–519.
21. Шевченко А. Є. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. Є. Шевченко, А. В. Старостюк, М. В. Кармаліта ; за заг. ред. А. Є. Шевченка. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2017. – 258 с.
22. Кудін С. В. Деякі аспекти відповідальності органів місцевого самоврядування за «Руською Правдою» / С. В. Кудін // Право України. – 2002. – № 9. – С. 134–136.
23. Шевченко О. О. Історія Українського права / О. О. Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.

REFERENCES

1. Shevchenko, A. Ye. (2016), «Questions of methodology of history of activity of law-enforcement bodies of Ukraine (part 1)», *Mizhnarodnyj iurydychnyj visnyk : zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy*, Vol. 1 (3), pp. 203–211.
2. Shevchenko, A. Ye. (2016), «Questions of methodology of history of activity of law-enforcement bodies of Ukraine (part 2)», *Mizhnarodnyj iurydychnyj visnyk : zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy*, Vol. 2 (4), pp. 240–246.
3. Kudin, S. V. (2019), «The law enforcement system of Ukraine: a comparative historical perspective of the study», *Pravookhoronna funktsiia derzhavy: teoretykometodolohichni ta istoryko-pravovi problemy : tezy dop. uchasnykiv mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Law-enforcement function of the state: theoretical, methodological and historical-legal problems: thesis supplement. participants of international. scientific-practical Conf.]*, MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. Sprav, Konsul'tat. misiia Yevropejs'koho Soiuzu, Kharkiv, pp. 113–114.
4. Kudin, S. V. (2017), «Comparative-historical aspects of research of the fiscal system of Ukraine», *Fiskal'na polityka: teoretychni ta praktychni aspekty iurydychnoi nauky : zbirnyk tez dopovidej Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii [Fiscal Policy: Theoretical*

and Practical Aspects of Legal Science : Materials of the International Scientific and Practical Conference], Vinnytsia, pp. 33–35.

5. Novosel'tsev, A. P. (1965), *Drevnerusskoe gosudarstvo y ego mezhdunarodnoe znachenye* [Древнерусское государство и его международное значение], Nauka, Moscow [in Rus.].

6. *Polnoe Sobranie Russkykh' Letopys'ej. Radzyvylovskaja letopys'* (1989), [The Complete Collection of Russian Chronicles. Radziwill Chronicle], Nauka.

7. *Polnoe Sobranie Russkykh' Letopys'ej. Lavrent'evskaia i Troitskaia letopysy* (1846), [The Complete Collection of Russian Chronicles. Lavrentyevskaya and Trinity Chronicle], *Typografya Eduarda Pratsa*, St. Petersburg.

8. Tatischev, V. N. (2005), *Istoriya Rossiyskaya* [Russian history], Yermak, Moscow [in Rus.].

9. *Polnoe Sobranie Russkykh' Letopys'ej. Tipograficheskaia letopys'* (1921), [The Complete Collection of Russian Chronicles. Typographic Chronicle], 2-ia Hosudarstvennaia tipografya. Halernaia 1, St. Petersburg.

10. *Polnoe Sobranie Russkykh' Letopys'ej. Letopysnyj sbornyk, ymenuemyj Tverskoj letopys'iu* (1863), [The Complete Collection of Russian Chronicles. Chronicle collection, called the Tver Chronicle], *Typografya Leonyda Demysa*, St. Petersburg.

11. Rybakov, B. A. (1984), *Mir istorii* [World of History], Molodaia hvardiya, Moscow [in Rus.].

12. *Polnoe Sobranie Russkykh' Letopys'ej. Patriarshaia yly Nykonovskaia letopys'* (1862), [The Complete Collection of Russian Chronicles. Patriarchal or Nikon Chronicle], *Typografya Eduarda Pratsa*, St. Petersburg.

13. *Polnoe Sobranie Russkykh' Letopys'ej. Ustiuzhskye y volohodskye letopysy XVI–XVIII vv.* (1982), [The Complete Collection of Russian Chronicles. Ustyuzh and Vologda chronicles of the XVI–XVIII centuries], Nauka.

14. Hrushevs'kyj, M. S. (1895), *Vyimky z dzherel do Istorii Ukrainy-Rusi* [Excerpts from sources in the History of Ukraine-Rus], *Drukarnia naukovohto tovarystva imeni Shevchenka*, L'viv [in Ukr.].

15. Froianov, Y. Ya. (1970), *Sbornyk dokumentov po ystorii SSSR IX–XIII st.* [Collection of documents on the history of the USSR IX–XIII centuries.], *Vysshaia shkola*, Moscow [in Rus.].

16. Nastyuk, A. A. (2009), «Organization of poludyans in Kievan Rus», *Derzhava i pravo: zbirnyk naukovykh prats'*: Yurydychni i politychni nauky, Vol. 43, pp. 111–116 [in Ukr.].

17. Tolochko, P. P. (1987), *Drevniaia Rus'. Ocherky sotsyal'no-polytycheskoj ystorii* [Ancient Russia. Essays on socio-political history], *Naukova dumka*, Kiev [in Rus.].

18. Vojtovycha, L. V. (2006), *Kniazha doba na Rusi: portrety elity* [Prince's Day in Russia: Portraits of the Elite], *Vydavets' Oleksandr Pshonkivs'kyj*, Bila Tserkva [in Ukr.].

19. *Polnoe Sobranie Russkykh' Letopys'ej. Lavrent'evskaia y Troitskaia letopysy* (1846), [The Complete Collection of Russian Chronicles. Lavrentyev and Trinity Chronicles], *Typografya Eduarda Pratsa*, St. Petersburg.

20. Zubashevs'kyj, N. P. (2010), «Evolution of the Early State Institute of Russian Pollyu in the Period of Princess Olga's Reforms: An Interpretation of Chronicle Messages», *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Serii istorychna*, Vol. 45, pp. 499–519 [in Ukr.].

21. Shevchenko, A. Ye. & Starostiuk, A. V. & Karmalita, M. V. *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of State and Law], *Universytet DFS Ukrainy*, Irpin' [in Ukr.].

22. Kudin, S.V. (2002), «Some Aspects of Responsibility of Local Self-Government Bodies under the “Russian Truth»», *Pravo Ukrainy*, No 9, pp. 134–136. [in Ukr.].

23. Shevchenko, O. O. (2001), *Istoriia Ukrain's'koho prava* [History of Ukrainian Law] Olan, Kiev [in Ukr.].

Ya. V. Zhuravel, V. S. Bogaychuk. The system of tribute collection and reasons for its reform in Kievan Rus

The purpose of our article is to investigate the problems of filling the state treasury and what did the princely administration to overcome this problem in Kievan Rus.

For this purpose, we investigated the system of tribute collection of Poludie to identify issues. In researching this process, we have identified the shortcomings, caused by this system. Namely, in spite of the fact that the tribute was clearly established and imposed on the estate (individual economic unit), it was difficult to establish how many households currently existed in the controlled land. Chronicles did not operate statistics on the population of the conquered regions. In turn, this fact gives us reason to believe that the princely administration did not conduct a census and did not control the dynamics of its growth. From these judgments, we came to believe that the tribute was relied on the local authorities, since the prince warriors only took it and guarded it. Knowing that the prince did not handle accurate data about tribute, the local administration abused their duties and hid from Kiev part of the tribute they collected for the benefit of the prince.

We found out in the paper that the hiding of the facts of theft by the local princes led to the murder of Prince Igor Rurikovich. So, considering the reasons for the need by Kiev prince to collect tribute from the Drevlyans several times per year, we came to the conclusion that his actions were driven by the desire to reveal the lack of tribute supply. We found that the prince's attempt to revise and investigate the extent of the abuse of Drevlyan princes led to his assassination.

Having analyzed the above circumstances, we came to the conclusion that these circumstances revealed deficiencies in the system of tribute collection, which led to a change in its policy. We believe that the war in the Balkans with the Bulgarians and Byzantines, which began to protract, led to a significant burden on the prince's treasury. Our study found that these factors influenced Svyatoslav Igorovich and forced him to carry out a reform that forced his sons take these lands under control. They began to pay tribute to the princely administration themselves, thereby expelling the local princes and officials. In our opinion, these circumstances led to the disappearance of the system of Poliudie and the establishment of a new system of tribute collection, the essence of which was to collect it through their sons, who acted as viceroys.

Key words: Poludie, Kievan Rus, tribute, moneylenders, the Great Kiev Prince.

Стаття надійшла до редакції 12 листопада 2019 року